

УДК 658.115.31:658.14/17

Доц. Р.Р. Августин, канд. екон. наук –
Тернопільський НЕУ; здобувач О.Б. Саприка – Львівська КА;
доц. Н.М. Галазюк, канд. екон. наук – Луцький НТУ

ПРИРОДНІ МОНОПОЛІЇ: ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ ТА ОБ'ЄКТИВНА ПОТРЕБА ЇХ ВИНИКНЕННЯ

Розглянуто різні підходи до визначення сутності поняття "природна монополія" та охарактеризовано власне розуміння цієї категорії. Обґрунтовано об'єктивну потребу виникнення природних монополій. Встановлено, що природна монополія є відособленою структурою ринкового середовища, існування якої економічно доцільне. Вона виникає внаслідок технологічних особливостей виробництва та його матеріальної бази.

Ключові слова: монополія, монополізм, природна монополія, тимчасові та постійні монополії, монопольне становище, конкуренція.

Постановка проблеми. Значну увагу у процесі інституційного розвитку ринкових структур усіх галузей реального сектору вітчизняної економіки України потрібно приділяти економічній діяльності природних монополій. Адже вони мають таку ринкову владу і суспільне значення, що всі інші ринки та суб'єкти господарювання змушені враховувати їхню поведінку у процесі прийняття управлінських рішень.

Вивченню діяльності природних монополій присвячено багато наукових досліджень. Наукові підходи до ролі і місця монополії в економічному середовищі еволюціонували разом із розвитком ринкової економіки: від форм торгового обміну, які були предметом аналізу меркантилістів і досконалої конкуренції часів А. Сміта, до монополізованої економіки, яку розглядали у працях Дж. Робінсон і Е. Чемберлін та до ускладнення переплетення ринкових структур, рівень монопольної прибутковості яких є предметом економічних досліджень у сучасній глобальній економіці.

Значний доробок в дослідження питань природних монополій внесли такі сучасні вітчизняні і російські науковці, як В. Базилевич, Н. Белоусова, А. Бутиркін, Г.З. Борисенко, В. Бодрова, В. Венгер, І. Галиця, А. Городецький, Я. Жаліло, А. Колганов, В. Кривуцький, А. Френзель, В. Цапелік, Я. Чумакова, А. Юданов та ін. Водночас, багато аспектів досліджуваної проблеми залишаються недостатньо розкритими та потребують подальшого опрацювання. Зокрема, у сучасній економічній науці немає єдиного підходу щодо сутнісного наповнення поняття "природна монополія".

Методика досліджень. У дослідженні розглянуто різні підходи до визначення категорії "природна монополія" та наведено її авторське трактування. Наведено основні причини та обґрунтовано об'єктивну потребу виникнення природних монополій.

Результати дослідження. У сучасній економічній літературі, незважаючи на традиційне розуміння сутнісного наповнення поняття "монополія", існуючі трактування термінологічного змісту мають надзвичайно широкий діапазон. У більшості наукових джерел основну увагу констатовано на мовному аспекті ("monos" – "один" і "poleo" – "продаю" (з грецької)), тобто наголошено на виключному праві на володіння будь-чим або проведення певних заходів.

У ст. 1 Закону України "Про природні монополії" природна монополія трактується як стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що їх виробляють суб'єкти природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) [1].

Згідно із трактуванням, яке наведено в економічній енциклопедії, природна монополія – це галузь, у якій яскраво виражена економія від зростання масштабів виробництва, а конкуренція не здійснена, утруднена або не застосовувана; галузь, у якій довготермінові середні витрати мінімальні за умови, що одна фірма обслуговує весь ринок [2, с. 483].

На наш погляд, найобґрунтованішим є трактування монополії, де в основу покладено зміст щодо функціонування монопольного підприємства як відособленої структури ринкового середовища, на якому економічно доцільно функціонувати лише одному виробнику певних послуг. Подібне визначення монополії наводить відомий у сфері монополізму американський економіст Е. Дж. Ліндсей, обґрунтовуючи монополію, за якої на ринку доцільним є лише один продавець товару чи послуги.

В Україні, як у більшості країн, природні монополії наділені особливими привілеями в обмін на право уряду регулювати їхні дії з метою недопущення зловживання монопольною владою. До природних монополій належать підприємства: комунального обслуговування – електро-, газо-, водопостачання; зв'язку; кабельного телебачення; окремих галузей транспорту тощо.

Враховуючи те, що природна монополія виникає внаслідок технологічних особливостей виробництва та його матеріально-технічної бази, особливу увагу, на наш погляд, варто звернути на розвиток прогресу. У сучасній економіці ринки є динамічними. Тому, з розвитком науково-технічного прогресу, наприклад, зі зміною ринкових умов, технологічні зміни зумовлюють іншу характеристику витрат, високі ціни сприяють появі заміників. Умови для існування природної монополії можуть зникати. Це стосується тимчасових природних монополій, до яких можна віднести теплопостачання і міське електротранспорт. Проте існують монополії, які на оглядову перспективу вважаються постійними монополіями – водопостачання, водовідведення.

Відповідно до Закону України "Про природні монополії", монопольним (домінантним) визначається становище суб'єкта господарювання, ринкова частка якого становить не менше, ніж 35 % за умови, що він обґрунтовано не доведе впливу значної конкуренції. Ми вважаємо, що поняття "домінантне становище" потрібно змінити. Його варто більш конкретизувати, долучивши до нього вказівки на можливості монополіста диктувати рівень цін в монополізованій галузі [3, с. 88].

Якщо зазначені причини виникнення та існування монополізму не односторонні, то причини виникнення та існування природних монополій є менш

чіткими та однозначними. Хоча у більшості випадків декларується економічна ефективність концентрації певних видів господарської діяльності, але одночасно відзначають, що така концентрація повинна відбуватися не шляхом конкуренції, а за допомогою законодавчого надання виняткових прав. Як зазначають С. Нікітін, Е. Глазова та М. Степанова, монополія дедалі рідше асоціюється зі зростанням концентрації; у багатьох випадках її почали виправдовувати, особливо коли досягнута з її допомогою ефективність покриває витрати, пов'язані із зменшенням конкуренції [4, с. 93]. Водночас варто наголосити, що у цьому випадку конкуренція була б руйнівним і економічно недоцільним явищем, уникнення якого можливе завдяки законодавчому запровадженню монополії у відповідних сферах господарської діяльності. Таким чином, можна виділити дві основні причини існування природної монополії:

- законодавче надання виняткових прав у певних сферах господарської діяльності;
- економічна ефективність концентрації виробництва.

При цьому законодавче надання виняткових прав та віднесення господарської діяльності до природної монополії стосується лише тих її видів, в яких спостерігається економічна ефективність концентрації виробництва. Хоча остання спостерігається у значній частині виробництв, потреба надання виняткових прав, тобто природної монополії, декларується, з економічно обгрунтованої позиції, лише у тих випадках, коли конкуренція буде небажаною для суспільства.

Проблематику конкуренції суб'єктів господарювання на монопольних ринках було висвітлено ще у працях класика економічної науки А. Сміта, який створив всеохопну картину досконалої конкуренції того часу. Проблема монополії знайшла відбиток у праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" лише в її протиставленні вільній конкуренції як утвір, чужий ринковій економіці. Аналізуючи це явище з погляду задоволення попиту, А. Сміт виділив лише найістотніші негативні властивості монополії, а саме:

- постійна недостатність продуктів на ринку;
- монопольно висока ціна.

Водночас А. Сміт усвідомлював потребу участі держави в ринковій економіці і приділив цьому питанню багато уваги [5, с. 3]. Він сформував концепцію досконалої конкурентної рівноваги і "максимального задоволення потреб", яка отримала подальший розвиток у теорії добробуту В. Паретто та Л. Вальраса. Згідно з цією теорією, стан загальної економічної рівноваги є досяжним лише за умов досконалої конкуренції. Теорії добробуту певною мірою вдалося пересилити критику опонентів концепції конкурентної рівноваги, наголошуючи на недосконалому ринковому механізмі, узагальнюючи поняття неспроможності ринку як механізму спонтанної економічної організації. Лауреат Нобелівської премії 1972 р. Кеннет Ерроу наголошував, що категорія "неспроможність ринку" не є абсолютною; краще використовувати ширшу категорію – "транзакційні" витрати, які загалом затримують, а в деяких випадках й блокують ринковий механізм [6, с. 67].

Завершила "набір інструментів" для аналізу ринкових структур теорія конкуренції, доповнена теорією монополії, наприкінці XIX ст. у межах загальноприйнятої маршалової концепції. Монополії відводилася роль повного антипода конкуренції, який стримує об'єктивний намір економічної системи до максимізації суспільного добробуту. Такі позиції на початковому етапі трансформування національної економіки, а по-суті і досі, відстоювала більшість вітчизняних економістів. Вони долучилися до критичного стану в галузі природних монополістів. Проте, не у всіх дослідженнях показано гірше функціонування державних підприємств порівняно із приватними.

У контексті своїх основних постулатів теорія добробуту виносить за межі загального правила такі специфічні явища економічного життя, як природна монополія і суспільні блага. Таким чином, стверджував Н.Ю. Бродський, як щодо природних монополій, так і суспільних благ, справедливе твердження, що виробництво в цих галузях економіки не сумісне з умовами сучасної конкуренції [6, с. 63].

А. Маршал наголошував, що дотування виробництва у галузях природних монополій еквівалентне перерозподілу частини купівельної спроможності з інших галузей. Тому, оцінюючи економічний ефект від функціонування природної монополії, необхідно зіставляти його з сукупними втратами суспільної вигоди, пов'язаної зі скороченням задоволення купівельного попиту на продукцію інших галузей.

У 20-30-х роках минулого століття у межах неокласичної теорії формується напрям, який ґрунтується на розумінні того, що умови реалізації механізмів ринкового саморегулювання за допомогою цінової конкуренції вже відійшли в минуле, а конкурентна боротьба за умов монополізації ринків набула нових характеристик. Спираючись на методологію неокласичної школи, американський економіст Е. Чемберлін у праці "Теорія монополістичної конкуренції: реорієнтація теорії вартості" та англійський економіст Дж. Робінсон у праці "Економічна теорія недосконалої конкуренції" переглянули теорію про механізм функціонування ринку і обґрунтували можливість досягнення економічної рівноваги за умов монополії. Ці науковці виходили з того, що монополія не заперечує конкурентної боротьби, а лише змінює її форми. Ми обґрунтували ідею про те, що монополію переваги (здатність монополій акумулювати значні інвестиційні ресурси, їх можливості запровадження в галузі науково-технічних досягнень) сприяють розширенню інвестиційного потенціалу суспільства. Було спростовано думку, що монополізація економіки стримує інвестиційні процеси і значно звужує обсяги інвестиційної бази за рахунок цінової експансії. Теорія Е. Чемберліна і Дж. Робінсона довела, що виникнення монополії не скасовує істотних принципів організації ринкової економіки, а лише видозмінює їх. Як стверджував П. Самуельсон, положення теорії монополістичної конкуренції розмили межі, які були визначені раніше маржиналізмом між монополією та конкуренцією, підриваючи таким чином основи теорії благополуччя, але при цьому не вийшли за межі основних концепцій неокласиків [7, с. 267].

Однією з найвідоміших теорій, в яких монополії розглядають як рушійну силу суспільного прогресу, є теорія ефективної конкуренції Йозефа А. Шумпетера. Монополію він визнавав рушієм позитивного розвитку економіки, обґрунтовуючи це тим, що монополія створює можливість акумулювати величезні обсяги коштів для майбутніх інвестиційних та інноваційних програм.

Дослідження природи транснаціонального руху капіталу, яке здійснили Е. Чемберлін, Й. Шумпетер та Дж. Робінсон, дало змогу пояснити поведінку фірм-інвесторів та відхилення в закономірностях міжнародної міграції капіталів. Ці учені започаткували основоположні засади трьох теорій: монополістичних переваг, теорії інтернаціоналізації і еклектичної теорії. Усі ці теорії було сформульовано в період утворення великих монополістичних об'єднань, транснаціональних корпорацій. Синтез маржинального, системного та інституційного підходів в економічній теорії дав змогу отримати різнопланову картину реальності та позбавити від застарілих думок, зокрема щодо проблеми ринкової влади, відсторонюючи явні непорозуміння ранніх неокласиків, на які справедливо натякає у своєму афоризмі Р. Коуз: "коли економіст виявляє що-небудь, чого він не розуміє, то шукає пояснень в монополії" [6, с. 68].

Варто також звернути увагу на те, що у сучасній спеціальній методологічній літературі дедалі частіше трапляється думка, що дія механізму смітової "невидимої руки" на саму економічну науку не поширюється. Тому увагу вчені-економісти повинні зосереджувати не так на аналізі об'єктивності категорії природної монополії, як на виявленні критеріїв віднесення певних видів господарської діяльності у тих чи інших місцях території до природної монополії, та на обґрунтуванні параметрів їх державного регулювання [8, с. 39].

Висновки. Природна монополія є відособленою структурою ринкового середовища, існування якої економічно доцільне. Вона виникає внаслідок технологічних особливостей виробництва та його матеріальної бази. Основними причинами існування природних монополій є законодавче надання виняткових прав у певних сферах господарської діяльності та економічна ефективність концентрації виробництва. Природні монополії виникають лише в тих галузях економіки, де конкуренція була б економічно неефективним і руйнівним явищем. Для забезпечення позитивного ефекту від діяльності природних монополій необхідно, передусім, правильно визначити критерії віднесення певних видів господарської діяльності у тих чи інших місцях території до природної монополії та сформулювати дієву стратегію державного регулювання їхньої діяльності.

Література

1. **Про природні монополії:** Закон України № 1682-III від 20.04.2000, зі змінами і доповненнями.
2. **Економічна енциклопедія.** – У 3-ох т. – Т. 2 / Ред. кол. : відп. ред. С.В. Мочерний та ін. – К. : Вид. центр "Академія". – 2000. – 847 с.
3. **Никеров Г.И.** Монополизация рынка по законодательству США, ЕБС и России / Г.И. Никеров // Экономика. Политика. Культура. – 1999. – № 6. – С. 83-90.
4. **Никитин С.** Государство и проблема монополии / Никитин С., Глазова Е., Степанова М. // МЭ и МО. – 1994. – № 7. – С. 91-103.

5. Расков Н.В. "Видимая рука" Адама Смита в зеркале российских деформаций / Расков Н.В. // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1996. – Сер. 5. – Вып. 4 (№ 26). – С. 3-13.

6. Бродский Н.Ю. Естественная монополия и ее экономические границы / Н.Ю. Бродский // Вестник Московского университета. – Сер. 6: Изд-во "Экономика", – 1999. – № 1. – С. 60-75.

7. Пол А. Семюелсон. Мікроекономіка / Пол А. Семюелсон, Вільям Д. Нордгауз : пер. з англ. – К. : Вид-во "Основи", 1998. – С. 676

8. Стадницький Ю.І. Причини виникнення та існування природних монополій / Стадницький Ю.І., Кривуцький В.В. // Державне регулювання економіки. – 2003. – № 10. – С. 25-39.

Августин Р.Р., Сапрыка О.Б., Галазюк Н.Н. Естественные монополии: экономическая сущность и объективная необходимость их возникновения

Рассмотрены различные подходы к определению сущности понятия "естественная монополия" и охарактеризовано собственное понимание этой категории. Обоснована объективная необходимость возникновения естественных монополий. Установлено, что естественная монополия является обособленной структурой рыночной среды, существование которой экономически целесообразно. Она возникает в результате технологических особенностей производства и его материальной базы.

Ключевые слова: монополия, монополизм, естественная монополия, временные и постоянные монополии, монопольное положение, конкуренция.

Avgustin R.R, Saprika O.B., Galazyuk N.M. Natural monopolies: economic essence and objective necessity of their origin

The different going is examined near determination of essence of concept "natural monopoly" and the own understanding of this category is described. Grounded objective necessity of origin of natural monopolies. Described that a natural monopoly is isolated structure of market environment, existence of which is economic expedient. It arises up as a result of technological features of production and him financial base.

Keywords: monopoly, natural monopoly, temporal and permanent monopolies, monopolistic position, competition.

УДК 330.322:332.1:336

Ст. наук. співроб. І.В. Андел, канд. екон. наук –
Інститут регіональних досліджень НАН України

**РЕЙТИНГОВА ОЦІНКА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ
ГАЛУЗЕЙ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ З УРАХУВАННЯМ
ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ПІДПРИЄМСТВ**

Дослідження інвестиційної привабливості регіону потребує, зокрема, вивчення інвестором фінансового потенціалу на рівні галузей регіону, вивчення можливих ризиків. Запропоновано системи показників для визначення інвестиційної привабливості галузі регіону за рейтинговою оцінкою фінансового потенціалу, за оцінкою сповільнення розвитку галузі, за оцінкою економічного ризику.

Ключові слова: інвестиційна привабливість галузі економіки регіону, фінансовий потенціал галузі економіки регіону, сповільнення розвитку галузі регіону, потенційного економічного ризику.

Стан підприємств галузей регіону значною мірою визначається їх наявними фінансовими ресурсами. Поряд з природними та трудовими ресурсами, вони розкривають потенціал подальшого розвитку підприємств галузей регіону. Отже, до критеріїв інвестиційної привабливості підприємств галузей